

ԺԷ. դարի առաջին կեսում արեւելքի հեռավոր հայ գաղութներից մէկի մէջ երեւան եկած խիստ արմատական աղանդի արեւմտեան Եւրոպայի բողոքական հոսանքներից որեւէ մէկի ընձիւղը չենի:

Հատ հետաքրքրական կը լինէր ԺԶ. ու ԺԷ. դարերում երեւան եկած հայ աղանդները համեմատել Եւրոպայի, մասնաւորապէս անգլիական հերձուածների հետ: Առադրութիւնը կը պարզէր, որ Մեխլուի շարժումը որոշ չափով նման է, օրինակ, ջոն Վիկլեֆի (ԺԴ. դար) շարժմանը, իսկ Թումիկի քարոզը շատ ընդհանուր գծեր ունի քուակերների (quakers) վարդապետութեան հետ: (Ամենանշանաւոր քուակերներից Ջորջ Ֆոկսն ու Ջէյմս Նեյլորը նոյն իսկ ժամանակակից են հին Թումիկին միայն այն տարբերութեամբ, որ Թումիկն աւելի առաջ է սկսել իւր քարոզչութիւնը, քան անգլիական հնչակաւոր աղանդի այս գործիչները, որոնցից Ֆոկսը ժողովրդականութիւն է ստացել 1649 թուականից, իսկ Նեյլորը՝ 1652ից):

Սակայն հնարաւորութիւն չունենալով այս էջերում նաեւ յիշեալ համեմատութեամբ զբաղուելու՝ վերջացնում ենք մեր յօդուածը, որի նպատակն էր մի քանի հատուածներ մատնանշելով ու ընդգծելով ցոյց տալ, թէ հայ աղանդաւորական շարժման ուշագրաւ ներկայացուցիչներ են Մեխլուն ու Թումիկը, որոնք իրենց արժանի տեղը պիտի ունենան այսուհետեւ հայ հանրային հոսանքների ու աշխարհայեացքների պատմութեան մէջ Սարգիս Մայրապետեանի, Սմբատ Զարեհաւանցու, Յակոբ ու Մուշեղ Թոնդրակեցիների, Դաւիթ Ծարեցու եւ Յովհաննէս Վահագնունու կողմից:

Երեւան, 1925 թ. Յոսեփ Երեմյան:

ԹԱԴԵՆՍ ԱՆԴՆԱԼԵՆԿԱՆՍ

ՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻԹԻՆՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Է.

(Շարունակութիւն):

22. — Կարեւորագոյնն բայց նաեւ ամենէն կնճռոտ խնդիր մըն է քիմ. աւարտներու եւ մասնիկներու յաջող փոխադրութիւնն եւ ասոնց մէջ միօրինակութիւնը: Սակայն այստեղ ի հարկէ մեծ անհամաձայնութիւն կայ, եւ աւարտներուն ու մասնիկներուն տարբերութեամբ բառաձեւերը բոլորովին տարբեր երեւոյթ կ'առնուն: Առնունք վերոյ յիշեալ վերջին բազմաբառ կազմութեան մէջէն propyle բառը: Ասի՝ ինչպէս քիմիական շատ ուրիշներ՝ անթարգմանելի է, ուստի ք գրած է պարզ յըրդէլ (Բ, 429): Այսպէս՝ լաւ. բայց ըստ քի վարդապետութեան (Տարբ. Ա, էջ 66) այս -yle աւարտը թարգմանուելու է -ալ, եւ այսպէս ալ գրած է Գ. «յըրդէլալ» (համ. Բ, էջ 19 եւն): Լ այս աւարտը կը թարգմանէ -ալ, որով՝ «յըրդէլալ», պրոպալէլ-ն², (— ասկէ՝ alcool propylique՝ ք «ալքոհլ պրոպիլական», Գ «պրոպիլածնական» Լ «պրոպիլալիտ») Բայց նաեւ բարդութեամբ՝ «պրոպիլալալ» (ք «պրոպիլալալալ»): 2 չունի այս բառը. Արդ ասոր կազմէն կ'առնու -ène վերջաւորութիւնը, propylène, զոր ք կը գրէ յըրդէլէն, Լ յըրդէլալէն (երկուքն ալ -ène = էն). իսկ Գ «պրոպիլալալալ» (Բ, 73 եւն): Այս նիւթին ուրիշներուն հետ ունեցած բազմութիւն բաղադրութիւններէն ք յիշած է միայն մին՝ propylamine, զոր թարգ-

¹ Նպատակ չունի յիշել թէ յն. propylaion (գղ. propylées) կը նշանակէ՝ նախագուռն, անդաստակ, դաւիթ եւն:

² Արդէն Հ. Բ. Նաբեճեան (Բնագիտութիւն, Վիեննա 1856, էջ 105) կը մեկնէր այս -yl(e) որուն ծագումն է — յն. hylé, հիւլէ բառը: Եւ յարմար կը գտնէր թարգմանելու -ալ-ը, այսպէս՝ acétyle — ացէթիլ-ը, éthyle — էթիլ-ը եւն: Բայց յարմար գրած է այսպէս, օրինակ գերմ. Salicyl — սալիցիլ-ը եւն: ք գրած է այս բառերը՝ ացէթիլալ, էթիլալ, սալիցիլալ, — ալ-նալ-ը: 2՝ ացէթիլալ, էթիլալ, իսկ salicylie — սալիցիլալ (թիւն):

³ Լ, որ բառամթերքի կողմանէ ճոխագոյն է, տասնի չափ բարդութիւններ գրած է այս բառիւ շարքին մէջ, որոնցմէ յիշեալ միայն վերջին երկուքը, propylphénol Լ «պրոպիլալալալ» եւ propylpyridine Լ «պրոպիլալալալալ»:

մանած է «պրոպիլադիոլ», որովհետեւ *-ine* վերջաւորութիւնը ք կը փոխադրէ *-իտ*, իսկ *L* վերջինը պահած է *-ին*, որով՝ «պրոպիլադիոլ»¹: Բերելու համար ուրիշ օրինակ մը՝ propylglysol բառը Գ կը փոխադրէ «պրոպիլադիոլ» (Բ, 88), որովհետեւ վերջին բառաձեւն այսպէս կը փոխադրենք, Գ² եւն, իսկ *L* «պրոպիլադիոլ», որովհետեւ *-ol* աւարտն ինքը միշտ *-ու* կը փոխադրէ:

Այսչափն արդէն կը ցուցնէ թէ ինչ տարօրինակ ձեւեր կ'առնուն բառերը՝ աւարտներու այս պէտքերով: Կրնանք օրինակ բերել նաեւ օսվորական ծանօթ բառ մը Glycerine, զասի պիտի գտնենք թէ՛ «քաղցրիտ» (Բ, Գ եւն), թէ՛ «քաղցրէն» (L, 2³). — Glycine «քաղցրանիտ» (Բ, Գ) եւ «քաղցրանի» (L, ուրիշ իմաստով «քաղցրանի», 2 «քաղցրենի»՝ այսինքն «ճննողութեան»): — Glyceroze «քաղցրոց» (L, 2) եւ «քաղցրանիթ» (Բ եւն) (Հմտ. Glucose). — Glycéryle «պրոպիլադիոլ» (L), «քաղցրէլ» (2 — «քաղցրածին» ըլլալու էր ըստ Բ, Գ). — Glycéral «քաղցրէլ» (L), «քաղցրանի» ըստ Բ³. — Glycol «քաղցրու» (L), «քաղցրու» (2, նաեւ Բ ուրիշ բառերու մէջ, իսկ այս բառը կը գրեն «ալքալոլ»): Եւն: Իսկ երբ այլեւայլ աւարտներ համախմբուին՝ ի հարկէ նորանոր պէտքէն ձեւեր պիտի յառնեն, օրինակի համար՝ Glycoline «քաղցրուի» (L). Glycosine «քաղցրոցի» (L, 2), կամ անդ. Glycolyl «քաղցրուի» (2) եւ նմաններ, չհաշուելով շարք մը բարդութիւններ, որոնց բառական մեծ թիւ մ'ունի L:

Աւելի նորանշան կը հնչեն բառաձեւերը, երբ ոչ թէ նորակազմ, այլ հին բառ մըն է հիմնա-

¹ Այս *-ine* աւարտը կանուխէն կը թարգմանուէր Բ-ով, օրինակ stéarine «փեմարդ» (նոյնպէս ԳԲ). եւ ասի յաղոգագով փոխադրութիւն մըն է ինքնակաջ բառի համար: Անոր համար այս բառին մէջ *L* դրած է «ճարպիկ», փեմարպիկ իսկ Բ ի հարկէ «ճարպիկ»: 2 ալ «ճարպիկ» եւն: Բ անիւ կը թարգմանէ միայն գործարար նիւթերը, անգործարանաւորները՝ ինչ օրինակ alumine «պղնձիկ» (նոյնպէս 2, *L* որ նաեւ «արգիկ»): glycine «քաղցրանի». 2 «քաղցրանի», *L* «քաղցրանի», եւ նմաններ:

² Բայց նաեւ Բ Գ եւն *-ol* աւարտը այլուր կը փոխադրեն *-ու* (phénol, փենու եւն): — Երբ մ'ուրիշ բառերու մէջ թարգմանած է *-իտ*, ինչպէս տեսանք արդէն, fucosol «գաղթիւ» (Բ), «թաճիւ» (L), նաեւ «թաճիւ» (2 «գաղթիւ»), տես § 12:

³ *L* դրած է բայց ասի բառերն՝ «իւղալիճ», «իւղիճ», «պղնձիկ», «պղնձիկ», բառերը:

⁴ Լի քով այս բառի գիմաց անուշադրութեամբ գրուած են «քաղցրոց», «քաղցրանիթ» բառերը. անոնք կը փոխադրեն Glucose բառին:

⁵ Այս եւ շատ բառեր, զոր ունի *L* (նաեւ 2), չունի Բ: Բայց ըստ իւր դրութեան (Հմտ. Տարբեր, Ա, 66)՝ *-al* մասնիկը կը փոխադրուի *-ան* (acétal, քացախան). *-one* — «ան» acetone, քացախան). *-ole* — *-ու* (anisole, անիսուլ) եւն:

կանը: Օրինակի համար դարձեալ *Menthe* «մենթ» բառէն (զոր *L* կը գրէ նաեւ «աննուխ»). կը յօրինուին ձեւերն՝ *Menthène* «աննուխէն» (L), «աննիւխէն» (2), իսկ Բ դրած է միայն «իսկութիւն աննիւխ», զոր ունի *L* ալ, բայց ըստ Բ ի դրութեան ըլլալու էր «աննիւխածին». — *Menthol* «մանթու», աննիւխութիւն» (L), «աննիւխ» (2). — *Menthone* «աննուխութիւն» (L), «աննիւխ» (2). — *Menthyle* «մանթիւ, աննուխութիւն», աննուխանիթ» (2), «աննիւխիւ» (2), իսկ բարդութիւններէն յիշուի՝ *Menthonitrile* «աննուխաբորակիւ» (L) եւ նմաններ: Մենք չենք կրնար ի հարկէ յառաջ բերել ամէն կարգի վերջաւորութիւններ ու նախադասականները: Բայց այսչափն ալ արդէն բաւ է իրաց վիճակը ցուցնելու համար եւ թէ որչափ խառնակութիւն կը տիրէ այստեղ:

23. — Բ իւր «Տարբերանութեան» նախաշաւին մէջ երկարօրէն խօսելով տարբարանական անուանակոչութեանց մասին՝ դրած է նաեւ «Տեղեկութիւն» (Ա, էջ 60—66), բացատրելու համար թէ ինչ իմաստով ընտրած է ինքը այս կամ այն ածանցական մասնիկը: Ինչպէս կը բացատրէ՝ ինքը նուազական իմաստով առած է նաեւ *-ապ* մասնիկը (կը յիշէ «սկանչապ, կառաքնապ, ծայրապ եւն») զոր դրած է *= -ate* (sulfate, ծծմբապ¹). — Նուազական իմաստով է ի հարկէ *-ալ* (կը յիշէ նաեւ, նաւալ, ձոր, ձորալ, բլուր, բլրակ եւն), զոր դրած է *= -ite* (sulfite ծծմբալ): Միակը՝ որ նուազական չէ, է *-ապ*, որ ընդհակառակն «լիութեան» իմաստ կու տայ իրին, բայց զոր դրած է *= -ide* (sulfide ծծմբապ): — Սակայն կրկին նուազական է *-ուլ*, զոր դրած է *= -ure* (sulfure ծծմբաւ²): — 2 ենք

¹ Հետաքրքրական է ասոր փաստաբանութիւնը թէ «քանզի աղբն կորուսանեն զյատկութիւնն բաղկացուցիչ մասանց իւրեանց, վասն այսորիկ յերկուց տեսանց աղից վրին՝ որ առաւելակալէս ի գործ ածի, պատշաճ վարկայ յանգէլ ապ»: Բայց այդ ճշդիւ աղբու կրկին աստիճաններէն «այնորիկ որ յանգին ապ, յառաջ գան ի թթուութեանց որ յանգին ալան (— օր. թթուութեան ծծմբալան) acide sulfurique —). որ է Բ-ընդհանրապէս ապիւն»: — Այս «բարձրագոյն» տեսակետով աւելի իրաւացի է ԳԲ, որ ճշդիւ *-ate* վերջաւորութիւնը թարգմանած է *-ապ*, որ աւարտին համար Բ կ'ըսէ, «այս ի մեզ զիմաստ առաւելութեան, լիութեան, որպէս՝ աղիւ, տղապ... (չամբ, չամբապ... եւն, եւ ասկայն Բ դրած է *-ապ* = *-ide*, ասկէ նաեւ *-acide* «թթուապ», իւր թթուութիւն լի եւն: Այն աղբ որ յանգին ալ, յառաջ գան ի թթուութեանց որ յանգին ալան (— օր. «թթուութեան ծծմբալան», *acide sulfureux* —) որ է նուազ աստիճանն» եւն:

² Ասոնց ալ պատճառաբանութիւնն է՝ «քանզի այն բաղադրութիւնք որ յանգին *-ապ* (= *-ide*) ունին զյատկութիւնն թթուութեանց, եւ յօրինեն զեւելարանուազական բաղադրութիւնն» եւն: Եւ որ յանգին *-ալ* (= *-ure*), ունի յառաջ զյատկութիւնն թթուութեանց, ուստի առ ի դիւրութիւն մտաց եւ ի բացատրութիւն նաեւ իմաստի նիւթաց, կամեցայ զայս օրինակ յորջորջէլ:

blei, գլ. iodure de plomb). — Դոֆոսֆոր (Jodcyan, գլ. iodo-cyanure, և «մանշախաժուկ».) — Դոֆոսֆոր (Jodphosphor, գլ. iodophosphure). — Դոֆոսֆոր (Jodquecksilber, գլ. iodure de mercure) եւ բազմաթիւ նմաններ: Նուազականութեան գաղափար, չի պարունակեր նաեւ գլ. լեզուի տեսակետով այս -ure, որ նոյն լեզուի կարեւորագոյն մասնիկներէն մին է, ամենահին (արդէն լատին) բառերէն մինչեւ նորագոյն կերտութեանց վերջաւորութիւն մ'ըլլալով: Եթէ համեմատենք այս բառերը հայերէններու հետ՝ ամէն կարգի բառ պիտի գտնենք ըստ առմանց՝ պէտքէն վերջաւորութեամբ կամ նաեւ առանց մասնիկ, բայց յաճախ կը համեմատի հայերէն -ած, օրինակ՝ coupure «կտրած, կտրուած, հատուած», եւն, teinture «ներկուած», եւն, tressure «հիւսուած, անկուած», tournure «գարձուած», եւ անթիւ նմաններ: Ասոնք ճշդիւ կը ցուցնեն միանգամայն թէ՛ նաեւ ըստ ձեւոյ յաջող էր -ած-ը վերջաւորութեան ընտրութիւնը: Անոր համար բաղձալի է որ այս (ծծմբած-ը եւն) բառաձեւն ընդհանրանայ: Եւ յամենայն դէպս պարզ -ած ալ պէտք է պատշաճեցնել յարակից շարքին = -ide, ուստի՝ ծծմբած = sulfide: Որովհետեւ չենք կարծեր թէ հայերէնի մէջ յարմար ըլլայ -իդ վերջաւորութիւնը: Ծծմբած եւ ծծմբիդ չեն շփոթուիր, բայց ծծմբիդ պէտք է որ գիւրաւ շփոթուի ծծմբիդ հետ՝ արեւմտահայ արտաբերութեան եւ ուղղագրութեան պատճառաւ, եւ արդէն երկու ձեւերը խառնակած են իրօք յաճախ ԳԲ, Լ, 2, ինչպէս արդէն քանի մ'օրինակ յիշեցնէք: Ի հարկէ այս շփոթութեան առջեւ կ'առնուի՝ եթէ նաեւ պահուի քի դրած -ած ձեւը: Սակայն կը բաղձայինք որ այս յարմար մասնիկը վերապահուի -ate կամ -ite խմբերուն միոյն համար, այն երկու թիւներուն միաւորութեանց խառնի մը կամ ինչպէս քի՛ ըսէ՝ ալիպի մը (base, նոյնպէս 2, Գ, եւ Լ «տակ») հետ: Եւ լաւագոյն է դնել, ինչպէս արդէն տեսանք, -ած = -ate, որովհետեւ այս է ամէնէն աւելի յաճախագէտը, մինչդեռ -ite վերջաւորութեամբ իրապէս քիմիականք քիչ են: Աւելի հանքային բաղադրութիւնք են որ այս վերջաւորութեամբ կը նշանակուին, Հանքայինները արդէն մեծաւ մասամբ — -ած օտարական ենք թարգմանել: Տեսանք սակայն (§ 19) թէ նաեւ հանքաբանութեան մէջ յատուկ աւարտի մը պէտք կայ: Արդ թէ տարրաբանութեան մէջ եւ թէ հանքաբանութեան՝ այս -ite աւարտին համար կրնար պատշաճապէս պահուիլ -ալ վերջաւորութիւնը, զոր կը գործածէ քի եւ ունեցած է նաեւ իւր հետեւողները: Եթէ ներքիլ է առաջար-

կութիւն մ'ընել, — բաղձալի է որ վերոյիշեալ ամենատարբերական տարրաբանական աւարտներու համար ընդունելութիւն գտնէր յաջորդ համեմատականութիւնը, այսինքն՝

-ate, -ած (sulfate ծծմբած-ը).

-ite, -ալ (sulfite ծծմբալ-ը).

-ide, -ած (sulfide ծծմբած-ը).

-ure, -ած (sulfure ծծմբած-ը).

Այսպիսով որ եւ է հոսութեան եւ շփոթութեան տեղի չի մնար, մինչդեռ անհրաժեշտօրէն պիտի շփոթուին -իդ եւ -իդ հայերէնի մէջ՝ գոյութիւն ունեցող կրկին արտասանութեան եւ ուղղագրութեան պատճառաւ, բայց նաեւ հայերէն -ալ (-ite) եւ -ած (-ure) աւարտները թէ՛ ընդհանուր նմանութեան եւ թէ՛ տպագրական յաճախագէտ վրիպակներու (ա, ու) պատճառաւ: Բաց աստի -ած իրական նուազականը յարմար չէ ըստ իմաստին: Իսկ թէ -ած, -իդ, -իդ եւրոպական աւարտները հայ բառերուն ծայրը կցել լեզուաբանօրէն որչափ ուղիղ կրնայ ըլլալ, խնդիր մըն է, որուն յետոյ պիտի անդրադառնանք:

Մեր լեզուին մէջ ունինք վերջաւորութեանց եւ մասնիկներու մեծ թիւ մը, որոնցմէ մին կամ միւսը կրնար պատշաճեցուիլ: Բայց ի հարկէ դժուար է գտնել միակ մասնիկ մը, որ օտար լեզուի մասնական կամ աւարտին ամէն առմանց համապատասխանէ: Նոյն -ite բժշկական բառերու մէջ կը նշանակէ -ած, -ած կամ նաեւ -բորբ, ինչպէս այժմ ոմանք կ'ուզեն, բորբորում «բառին արմատականը (օրինակ՝ diphthérite եւն)», Բ, ԳԲ, 2 կը դնեն «կեղծամաշկութիւն» իսկ Լ բաց ի այս եւ նման բառերէն՝ նաեւ «թաղանթաբորբ» (եւն): Անցողակի նկատենք թէ ՀԲ Յաւելուածին մէջ իբր գաւառական բառ կը նշանակէ այս իմաստով ու վերջաւորութեամբ «Անիտ» (աչքի հիւանդութիւն գրաստուցը). իսկ «Առձեռն» արդէն հայ հին բառերու կարգը դասած է: Ամատունի չունի այսպիսի բառ մը. իսկ ՀԲ. Աճառեան առած է ՀԲ. է: Նոյնպէս -ած ընդհանրապէս նուազական իմաստ ունի, աւելի ճիշդ՝ թերութեան, անջատութեան եւ հեռաւորութեան (համա. բացար, իրաւար եւն) մտքը, եւ ասով յարմար չէ իբր = ate. — (ունինք նաեւ բառեր նոյնպիսի վերջաւորութեամբ, որոնց գտնէ մէկ մասը կամ տարբեր ծագում ունի, կամ՝ եթէ նաեւ նոյն՝ այլ եւս նոյն իմաստն զգալի չէ. համա. «ականապ»՝ որոգայթ, «արմապ»՝ «արմ», եւ նմաններ): Բնական է որ մեր լեզուին մէջ կան բառեր՝ որոնք -իդ ալ կը վերջանան, հին թէ նոր (համա. Կարօ. քաղ, Աճառեան՝ էջ 1121, Կարօ. փայտէ

